

P. S. PALLAS'IN "ZOOGRAPHIA ROSSO-ASIATICA" ADLI ESERİNDE HAKAS AĞIZLARINA AİT HAYVAN ADLARI*

Şima DOĞAN BALCI*

Öz: Hakas Türkçesinin benîz yazı dili olmadığı dönemleri aydınlatabilmek adına Sibirya'nın keşfi için düzenlenmiş olan bilimsel geziler oldukça önemlidir. Bölgenin tabiatı, doğal kaynakları, etnografyası, tarihi ve o coğrafyada yaşayan grupların dilleri hakkında da bilgiler derlendiği bu bilimsel geziler, o döneme ait Hakas ağızlarına dair de değerli malzemeler sunmaktadır. Bu gezileri gerçekleştirenlerden biri de Peter Simon Pallas'tır. P. S. Pallas'ın önemli çalışmalarından biri, hayvanları kapsamlı bir şekilde ele aldığı Zoographia Rosso-Asiatica'dır. Bu makalede, Türk lehçelerine dair de önemli bilgilerin bulunduğu söz konusu eserdeki Hakas ağızlarına ait hayvan adlarını tespit etmek ve yazı dili öncesi Hakas Türkçesine ait hayvanlarla ilgili söz varlığını ortaya koymak amaçlanmaktadır.

Anahtar kelimeler: P. S. Pallas, Zoographia, Hakas ağızları, hayvan adları

Khakas Names For Animals In P. S. Pallas's "Zoographia Rosso-Asiatica"

Abstract: In order to clarify the periods when Khakas is not yet written language, scientific trips organized for the discovery of Siberia are very important. These scientific trips, which also compile information about the nature, natural resources, ethnography, history of the region and the languages of the groups living in that geography, provide valuable materials for the Khakas dialects of that period. One of those who made these trips is Peter Simon Pallas. One of the important works of P. S. Pallas is Zoographia Rosso-Asiatica, where he comprehensively handles animals. In this article, the animal names of Khakas dialects in that work, which also contains important information about Turkic dialects, will be determined and the vocabulary about Khakas names for animals will be revealed before the writing language.

Keywords: P. S. Pallas, Zoographia, Khakas dialects, animal names

1. Giriş

Hakas Türkleri, yüzyıllar öncesinden getirmiş oldukları zengin bir sözlü kültüre sahip olsalar da yazılı edebiyatın başlangıcı, Hakas yazı dilinin oluşturulmasına paralel olarak 1920'li yıllarda gerçekleşmiştir. 1924-1926 yılları arasında Rus alfabesi temel alınarak kurulan modern Hakas yazısı ile ilk alfabe kitapları 1926'da basılmış, ilk gazete "Hızıl aal" ise 1927'den itibaren yayımlanmaya başlamıştır (Butanayev 1997: 25). Yazı dilinin bu kadar geç bir tarihte oluşması nedeniyle önceki dönemlere ait kaynaklar oldukça azdır. Ancak, bu tarihten önceki dönemde Sibirya'nın keşfi için düzenlenmiş olan bilimsel geziler, Hakas Türkçesinin yazılı kaynaklarla izleyemediğimiz dönemini aydınlatmak açısından büyük bir öneme sahiptir. 18. yüzyılda D. G. Messerschmidt ile başlayan G. F. Müller ve J. G. Gmelin gibi bilim adamlarıyla devam eden bu bilimsel geziler sırasında sadece Sibirya'nın etno-demografik yapısı ve doğal kaynaklarıyla ilgili değil aynı zamanda o coğrafyada

* Bu makale, Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenen "8. Uluslararası Türk Dili Kurultayı"nda (22-26 Mayıs 2017 Ankara) sunulmuş bildiri den geliştirilmiştir.

* Arş. Gör., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dünyası Edebiyatları Anabilim Dalı, İzmir/TÜRKİYE. E-posta: dogan_sima@hotmail.com, ORCID No: 0000-0001-8213-4405

yaşayan halkların dillerine ve kültürlerine ait malzemeler de derlenmiştir (Killi 2007: 107-108). Bu coğrafyaya düzenlenmiş bilimsel gezileri gerçekleştirenlerden biri de Peter Simon Pallas (1741-1811)'tir.

2. Peter Simon Pallas'ın Hayatı ve *Zoographia Rosso-Asiatica* Adlı Eseri

Ünlü ve yetenekli bir cerrahın oğlu olan Pallas, 22 Eylül 1741 yılında Berlin'de doğmuştur. Babası tarafından eğitimiyle yakından ilgilenilen Pallas, çok erken yaşta İngilizce, Fransızca, Latince ve Yunanca öğrenmiştir (Wendland 1992: 9). Boş zamanlarını doğa tarihi ile ilgilenerek geçiren Pallas, henüz on beş yaşındayken hayvanların sınıflandırılmasını usta bir biçimde tasarlamıştır (St. John 1839: 65-66).

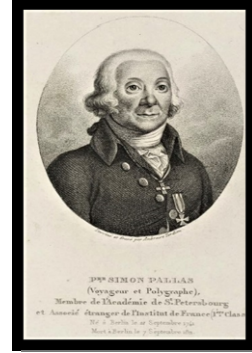
20 Aralık 1754 tarihinde, henüz daha on üç yaşındayken *Collegium Medico-Chirurgicum*'a girmiş ve 1758 yılının sonuna kadar eğitimi burada devam etmiştir (Wendland 1992: 9, 20); ancak babasının doktor olması konusundaki tüm ısrarlarına rağmen onun gibi cerrah olma yolunda ilerlememiş, doğa bilimleriyle yani botanik ve özellikle de zoolojiyle ilgilenmeye başlamıştır (Svetovidov 1981: 45; Bläsing 2007: 39-40).

1758-1759 yılları arasında Pallas, o dönemde Almanya'nın doğa tarihi alanında en önemli iki merkezi olan Halle ve Göttingen'de tıp ve doğa bilimleri üzerine çalışmalarına devam etmiştir (Wendland 1992: 20-24).

Ardından Hollanda'ya gitmiş ve 27 Aralık 1760 tarihinde, Leiden Üniversitesinde, henüz daha 19 yaşındayken bağırsak kurtları üzerine hazırlamış olduğu *De infestis viventibus intra viventia* adlı tezini savunmuştur (Wendland 1992: 366-367; Bläsing 2007: 39). 1762 yılında ülkesine dönen Pallas, tıp yerine doğa bilimleri alanında kariyerine devam etmeyi seçmiştir. 1763'te Hollanda'ya gitmiş ve orada zooloji alanında önemli çalışmalar yapmıştır (Svetovidov 1981: 45).

Pallas, artık Avrupalı doğa bilimciler arasında en önde gelen isimlerden biri olmuş ve 1767'de, II. Katerina'nın emriyle, St. Petersburg'da Rusya Bilimler Akademisine seçilmiştir. Rusya'ya çağrıldığında artık Avrupa'da bilinen bir doğa bilimci olan Pallas, bundan kısa süre sonra hemen Akademi tarafından en büyük keşif gezilerinden birine öncülük etmek üzere görevlendirilmiştir (Parker 1973: 64; Bläsing 2007: 40). 1768-1774 yılları arasında Volga ve Ural bölgeleriyle birlikte Batı Sibirya, Altay ve Transbaykal bölgelerine bilimsel bir gezi düzenlemiş ve Akademi için doğa tarihine ait numuneler toplamıştır. Bu seyahati sonrasında tuttuğu notlar *Reise durch die verschiedene Provinzen des Russischen Reichs* (1771-1776) adıyla yayımlanmıştır. Bu eser hemen Rusçaya çevrilmiş, ardından eserin Fransızca, İtalyanca ve İngilizce çevirileri de yapılmıştır. Konu bakımından oldukça zengin olan bu eserden, bölgenin coğrafi özelliklerinin ve madenlerinin yanı sıra yerli halkın inançları, bölgedeki bitki türleri ve hayvan popülasyonu hakkında da pek çok bilgi elde edilmektedir.

1793-1794 yılları arasında Kırım'a gerçekleştirdiği araştırma gezisi sırasında Kırım'dan oldukça etkilenen Pallas, burada yaşamaya karar vermiştir. Ancak zamanla, ekonomik ve akademik çalışmalarla ilgili meselerden dolayı fikrini değiştirmiş ve 1810 yılında Berlin'e dönmüştür. Pallas, 8 Eylül 1811'de doğduğu yer olan Berlin'de vefat etmiştir (Wendland 1992: 326-328, 338).

Bir doğa bilimci olarak Pallas, özellikle zooloji alanında vermiş olduğu eserlerle önemli bir yer edinse de aynı zamanda botanik, jeoloji ve mineraloji alanında da önemli çalışmalar ortaya koymuştur. Hayatını çalışmaya adan ve yaklaşık 170 eseri yayımlanmış olan Pallas, seyahatleri sırasında gezdiği bölgelerde yaşayan halkların dillerine ait malzemeler de toplamıştır. Bu çerçevede özellikle Türkoloji alanında çalışanlar için oldukça önemli olan *Sravnitel'nie slovari vseh yazıkov i nareçiy, sobrannıye desnitniy Vsevisoçayşey osobi imperatritsı Yekaterini II* (1787-1789, St. Petersburg) ve *Flora Rossica* adlı iki eserden bahsetmek yerinde olacaktır. Araştırmalarını gerçekleştirdiği yıllarda özellikle henüz yazı diline sahip olmayan Türk lehçelerine dair ilk kayıtların da bulunduğu bu iki eser, Pallas'ı Türkoloji alanında çalışanlar için önemli bir başvuru kaynağı hâline getirmiştir. Topladığı malzemeleri iki cilt halinde yayımladığı *Sravnitel'nie slovari vseh yazıkov i nareçiy, sobrannıye desnitniy Vsevisoçayşey osobi imperatritsı Yekaterini II* (1787-1789, St. Petersburg) adlı eser, 285 madde başından oluşmakta olup, derleme ve tarama yoluyla elde edilen, 51'i Avrupa, 149'u Asya dilleri olmak üzere 200 dil ya da lehçeden kelimeler ihtiva etmektedir (Durmuş 2014: 37-38; Şahin 2015: 77-78). 18. yüzyılda dünya dilleri ve lehçelerine dair temel söz varlığının ortaya konduğu bu eserde, Rusça madde başlarına karşılık olarak 20 Türk lehçe ve ağzından kelimeler bulunmaktadır (Şahin 2015: 76-77). Sözlük, Hakas Türkçesine ait oldukça önemli bir leksik malzemeyi de ihtiva etmektedir.¹

Pallas'ın *Flora Rossica* adlı eseri de yine kendi alanında bir ilk olmuştur. Bu eserinde Pallas, bitkilerle ilgili tanımlardan ve tartışmalardan önce onların bilimsel

¹ Pallas'ın bu sözlüğü ve bu sözlükte yer alan Türk lehçelerine dair malzemelerin ele alındığı çalışmalar için bkz. Stanislaw Stachowski (1967). "Osmanicsh-türkische Wörter im Wörterbuch von P. S. Pallas (1787-1789), **Folia Orientalia**, Sayı 9: 53-68; Ewa Siemienieć-Golaś (2001). "Chuvash Words in Pallas Dictionary (1787-89), **Studia Turcologica Cracoviensia**, Sayı 8: 121-140; A. V. Savel'yev (2013). Otrajenie vokalizma çuvaşskih dialektov v "Sravnitel'nom slovarı" P. S. Pallasa, **Uralo-altayskie issledovaniya** 1(8). C. 34-54; A. V. Savel'yev (2014). Otrajenie dialektnih osobennostey v staropis'mennih pamyatnikah çuvaşskogo yazıkı xı veka (na materiala Slovarıya Pallasa), dis. kand. filol. nauk İstitut yazıkoznaniya RAN, Moskva; Erdal Şahin (2015). "Pyotr Simon Pallas'ın Sravnitel'niye Slovari Vseh Yazıkov İ Nareçiy Sobrannıye Desnitseyu Vsevisoçayşey Osobi (İmparatoriçe Hazretlerinin Kendi Eliyle Topladığı Bütün Dil ve Lehçelerin Karşılaştırmalı Sözlükleri) Adlı Eserinde Türk Lehçeleri ve Ağızları", **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Cilt II, Sayı 1, Bahar: 73-85; A. V. Savel'yev (2015). Dialektnaya osnova çuvaşskih materialov v Slovarı Pallasa, Materialı XV vsrossiyskoj konferentsii "Aktual'nie problemi dialektologii yazıkov narodov Rossii", Ufa, s. 229-233; Oğuzhan Durmuş (2016). "P. S. Pallas'ın Sözlüğünde Türkçe Malzeme", **Uluslararası Türkçenin Batılı Elçileri Sempozyumu Bildirileri** (5-6 Kasım 2012 İstanbul), Ankara: 135-142; Şima Doğan (2017). "Analiz hakasskoj leksiki, predstavlennoj v slovarı P. S. Pallasa", IV. Mejdunarodnaya nauçno-praktičeskaya konferentsii "Narodi i kulturi Sayano-Altaya i sopredel'nih territory", posveyaşçennoj 155-letiyu vostokveda, doktora sravnitel'nogo yazıkoznaniya, tyurkologa N. F. Katanov, F. Abakan, 27-29 sentyabr 2017; Murat Ceritoğlu (2019). "Pallas'ın Sravnitel'niye slovari vseh' yazıkov' i nareçiy" Adlı Sözlüğündeki Kazakça Dilbirimlerin Ölçünlü Kazakçayla Karşılaştırılması, Yazılışının 950. Yılı Anısına Uluslararası Kutadgu Bilig ve Türk Dünyası Sempozyumu (3-5 Ekim 2019 Ankara), 405-449.

adlarının Almanca ve İngilizce karşılıklarını vermiştir. Bununla birlikte Rusya İmparatorluğu'ndaki dillerde de bitki adlarının ne şekilde olduğunu belirtmiştir. Eserin, başta Sibiryaya olmak üzere ülkede konuşulan pek çok dil açısından ilk hatta tek referans olması onu daha da değerli hâle getirmiştir (Bläsing 2007: 40).

Pallas'ın bir diğer önemli eseri ise bizim de çalışmamızda ele alacağımız *Zoographia Rosso-Asiatica, sistens omnium animalium in extenso imperio Rossico et adjacentibus maribus observatorum recensionem, domicilia, mores et descriptiones, anatomen atque icones plurimorum* (Bundan sonra *Zoographia*)'dır. Bu eser, 3 cilt halinde Latince olarak yazılmıştır.

Muntazam bir şekilde tasarlanmış olan *Zoographia*, ancak Pallas vefat ettikten sonra yayımlanabilmiştir. Her üç cildin de el yazması metinleri Pallas vefat etmeden önce tamamlanmıştır ve Berlin'e geri dönmeden önce de St. Petersburg'a gönderilmiştir. İlk cilt, 1803 yılında tamamlanmış olsa da eserin yayımı *Zoographia*'da yer alan hayvan çizimlerindeki renk düzenlemelerinin tamamlanması için beklemek durumunda kalmıştır. Eserin 1809'da I. cilt, 1811'de II., 1814'te III. cilt olmak üzere bu ilk baskıları çok az sayıda kopya edilmiştir. Ancak, *Zoographia*, Pallas'ın ölümünden sonra unutulmamış ve Akademi eserin yayımlanması için çalışmalarını sürdürmüştür. Halka açık ilk baskısı ilk defa 1826'da yayımlanmıştır.² *Zoographia*'nın yeni baskısı (1831) ise bazı eklemelerle Karl E. von Baer tarafından yapılmıştır. Eserin en bilinen baskısı da budur (Kuzmin 1996: 48; Parker 1973: 177-180).

Bu eserinde Pallas, Rusya'daki omurgalı hayvanların sistematigi üzerine bilimsel pek çok esas inşa etmekle birlikte yeni birtakım türleri de ortaya koymuştur (Svetovidov 1981: 45). Hayvanlar kitapta üç bölümde ele alınmıştır. İlk bölüm memeliler, ikinci bölüm kuşlar ve üçüncü bölüm ise balıklar üzerinedir. Pallas, her bir hayvan türünü tanımlarken şöyle bir düzen izlemiştir:

1. Pallas tarafından kullanılan Latince isim
2. Diğer doğa bilimciler tarafından kullanılan Latince isimler ve bazı Batı Avrupa dillerine ait isimler (çoğunlukla İngilizce, Almanca ve Fransızca)

² *Zoographia*'nın basımıyla ilgili bilgiler oldukça karmaşık olduğundan, pek çok araştırmacı bu konuyu aydınlatmaya ve bu karmaşık hikâyeyi çözmeye çabalamışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Wendland, Folkwart, (1992), Peter Simon Pallas (1741-1811) Materialien einer Biographie, Teil I, Berlin-New York: Walter de Gruyter, s. 394.

3. Çeşitli Avrasya dillerine ait isimler
4. Verilen türlerin biyolojik tasvirleri (Károly 2008: 297)

Bunların yanı sıra Pallas, hayvan adlarını verirken sıklıkla söz konusu hayvan ile ilgili herhangi bir inanış veya gelenek gözlemlemiş ise bunlarla ilgili önemli bilgileri de paylaşmıştır (Keckeméti 1968: 3).

Pallas'ın bu ünlü eserinin temelini, 1768-1774 yılları arasında Akademi ile yaptığı keşif gezilerinde ve 1793-1794 yılları arasında gerçekleştirdiği Kırım'a yolculuğu sırasında elde ettiği kayıtlar oluşturmaktadır. Bununla birlikte, kendisinden önceki keşifler sırasında, 18. yüzyılın ilk yarısında toplanan koleksiyonlar da kısıtlama olmaksızın kendisine sunulmuştur (Wendland 1992: 391). Pallas'ın bu çalışmasının 30 yıllık bir emeğin ürünü olduğunu, eserinde kendi topladığı malzemelerin yanı sıra D. G. Messerschmidt, J. G. Gmelin ve G. W. Steller gibi önemli araştırmacıların çalışmalarını da görmüş olduğunu *Zoographia*'nın ön sözünden öğrenmek mümkündür (*Zoographia Rosso-Asiatica* V. I 1811: V-VII).

Pallas'ın bu eserinin zooloji alanında büyük bir öneme sahip olduğu şüphesizdir. Ancak söz konusu eserin Türkoloji alanında çalışanlar için de değeri, üzücüdür ki, günümüze kadar göz ardı edilmiştir. *Zoographia*'da, o yüzyılda henüz yazı diline kavuşmamış Türk lehçe ve ağızlarına ait kayıtlara ulaşmak mümkündür. Eserde, *Baraba Tatar Ağzı* (Tataris Barabensibus), *Başkurt Türkçesi* (Baschkiris), *Çulım Türkçesi* (Tataris ad Tschulymum), *Çuvaş Türkçesi* (Tschuvaschis), *Hakas Türkçesi* (Tataris ad Jeniseam), *Kazan Tatar Türkçesi* (Tataris Casaniensibus), *Kırgız Türkçesi* (Kirgisis), *Kırım Tatar Türkçesi* (Tataris Crimensibus), *Kumuk Türkçesi* (Cumuccis), *Nogay Türkçesi* (Nogajicis), *Teleüt Türkçesi* (Teleutis), *Türkmen Türkçesi* (Turcomanis ~ Truchmenis), *Yakut Türkçesi* (Jacutis) gibi pek çok Türk lehçe ve ağızından örnekler yer almaktadır.³

Bu eser, 18. yüzyıldaki Hakas ağızlarının söz varlığını ortaya koyması açısından önemli bir bilgi kaynağıdır. Makalemizde, *Zoographia*'da geçen Hakas ağızlarına ait hayvan adlarını tespit ederek hem yazı dili öncesi Hakas Türkçesine ait hayvanlarla ilgili söz varlığını ortaya koymayı, hem de günümüz Hakas Türkçesinde bu verilerin hangi adlarla yaşadığını, ayrıca bu adların başka karşılıklarının olup olmadığını göstermeye çalışacağız. Bu bağlamda, eserdeki Hakas ağızlarına ait hayvan adlarının günümüz Hakas Türkçesindeki karşılıklarını tespit etmek adına, söz konusu lehçe için temel kaynak teşkil eden sözlükler taranarak, tarihsel süreç içerisinde söz varlığında ortaya çıkan farklılıklar ve benzerlikler ortaya konacaktır.⁴

³ Türkoloji alanında çalışanlar için de önemli bir kaynak niteliğinde olan *Zoographia*'daki Türk dili sahasına ait malzemenin değerlendirildiği tek müstakil çalışma László Károly'e aittir. Bkz. Károly, László, (2008), "Yakut Names For Animals in Pallas's Zoographia", Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. Vol. 61 (3), 295-323.

⁴ Makalemizde, Pallas'ın söz konusu eserindeki Yakutça malzemenin değerlendirildiği Károly (2008)'nin çalışmasında uygulanan sistem, ana hatlarıyla örnek alınmıştır. Hakas ağızlarına ait malzemenin de, daha faydalı olacağı düşüncesiyle tablo (Bkz. Tablo 1) ile verilmesi uygun bulunmuştur. Károly (2008)'de gördüğümüz tablodaki başlıklar göz önünde bulundurulduğunda, kelimelerin yanına Pallas tarafından düşülmüş olan notların, Hakasça kelimeler için nispeten daha az sayıda olması sebebiyle, dipnota verilmesi tercih edilmiştir. Ancak Károly (2008)'nin tabloda kullandığı başlıklara ek olarak günümüzde tespit

3. Zoographia'da Yer Alan Hakas Ağızlarına Ait Malzemeler

Genel olarak, Kaçlar, Koyballar, Sagaylar, Beltirler, Kızıllar ve Şorlar olmak üzere altı etnik gruptan oluşan Hakaslar için hepsini kapsayan ortak bir etnonim olarak *Hakas*, Ekim Devrimi sonrasında ortaya çıkmış bir adlandırmadır. Çarlık Rusyası döneminde Rusya'da yaşayan tüm Türk dilli halklar *Tatar* olarak adlandırılmış ve Hakaslar da Devrime kadar *Minusin*, *Açın*, *Abakan* veyahut da *Yenisey Tatarları* olmak üzere çeşitli adlarla anılmışlardır.⁵ Bu altı etnik grup doğrultusunda Sovyetler ve sonrasında, yakın zamanda kaybolmuş olan ağızlarla birlikte Hakas Türkçesi Sagay, Kaç, Şor, Beltir, Koybal ve Kızıl olmak üzere altı ağızdan oluşmuştur (Killi 2002: 83). Günümüzde ise artık dört ağızdan bahsetmek mümkündür: Sagay, Kaç, Kızıl ve Şor.

Ancak, Pallas'ın söz konusu eseri bağlamında Hakas ağızlarının durumuna baktığımızda henüz o dönemde Hakasların tek bir etnonim altında birleştirilmediği görülür. Eserde, Hakaslara ait veriler şu adlandırmalar altında bulunmaktadır:

→ *Tataris ad Jeniseam* (Yenisey Tatarları)

→ *Coibalis ~ Coibalo-Samojedis ~ Koibalis* (Koybal)

→ *Catschinzotataris ~ Katschinzotataris ~ Catschinzis ad Jeniseam ~ Katschatataris ad Jeniseam ~ Tataris et Catscha ~ Katscha-Tataris ~ Tataris ad Katscham* (Kaç)

edilemeyen hayvan adlarının yerine kullanılan diğer karşılıkları gösterebilmek adına *Hakas Türkçesindeki Diğer Karşılıklar* şeklinde bir başlığın eklenmesi, o hayvana dair günümüzde herhangi bir adlandırmanın olmadığı şeklinde bir düşüncenin ortaya çıkmaması adına gerekli görülmüştür.

⁵ “Rusya İmparatorluğuna girdiği andan itibaren, 18. yüzyılın ilk çeyreğinde, eski yönetim sistemi ve bununla bağlantılı Kırgızların birleştirici rolü ortadan kalkmıştır. Sayan-Altay Kazak göçmenlerinin benimsenmesiyle birlikte halk, farklı Rus idarî merkezlerinin bünyesine dâhil edilmiştir. İlk olarak, 17. ve 18. yüzyıllarda Tomsk, Kuznetsk ve Krasnoyarsk arasında ve daha sonra, 19. yüzyılda iki vilayet (Yenisey ve Tomsk) ve üç vilayet Minusinsk, Açinsk ve Kuznetsk arasında bölünmüştür. O zamandan beri, kimin nereye vergi ödeyeceği ve kimin Tatar olarak adlandırılacağı idarî merkezin emriyle belirlenmiştir. Böylece, Hakas topraklarında yeni bir etnik adlandırma ortaya çıkmıştır: Minusinsk, Açinsk ve Kuznetsk Tatarları. Bunların tabi oldukları kabile yönetimleriyle bağlantılı Bozkır Mahkemeleri de oluşturulmuştur. Keyfi bir şekilde parçalanma halkın birbirinden kopmasına neden olmuştur. Bozkır Mahkemeleri ayrıca, kendilerine bağlı kabileler tarafından, keyfi olarak bölünerek ve böylece nüfusu birbirinden ayırarak kurulmuştur. Buna ek olarak, onlardan her biri için resmî anlamda "kabile" veya "boy" adı belirlenmiştir: Kaçın Bozkır Mahkemesi, Koybal Bozkır Mahkemesi vd” (Kızlasov 2017: 12). “6-7 Nisan 1917'de Stepan Dmitriyeviç'in teklifiyle Askiz'de bir kongre yapıldı. Bu kongreye, hem Minusinsk hem de Açinsk'den gelen 50 kişi katıldı... Mayıs ayından itibaren, Minusinsk ve Açinsk vilayetlerindeki yerli halklar için tek bir geçici ulusal komite faaliyeti göstermekteydi. Komitenin görevi, Hakas halkıyla ilgili kongrelerin düzenli olarak yapılmasını sağlamaktı. Çarkov'da toplanan ikinci kongreye her iki vilayetteki bütün yerli halkları temsil eden 75 kişi katılmıştı. 20 - 30 Haziran arasında 10 gün boyunca, Hakaslar için güncel konular tartışıldı. Sorunlar arasında S. D. Maynagaşev'in raporuna göre, halk ve onun yaşadığı toprak için genel adın Hakasya olması şeklinde özel bir hüküm kabul edilmişti” (Kızlasov 2017: 18).

→ *Sagaytataris* (Sagay)

→ *Beltiris* (Beltir)

→ *Tataris ad Abacan fl.* (Abakan Tatarları)

Pallas'ın *Zoographia*'sında, etnik gruplara paralel olarak adlandırmaların çeşitliliği doğrultusunda Hakas Türkçesine ve ağızlarına ait aynı hayvan için verilen farklı isimler ve aynı kelimenin fonetik varyantları da dâhil toplam 100 hayvan adı yer almaktadır: **Yenisey Tatarları** - 41, **Koybal** - 43, **Kaç** - 10, **Sagay** - 2, **Beltir** - 2, **Abakan Tatarları** - 2. Bu kelimeleri, günümüz Hakas Türkçesindeki karşılıkları ile birlikte görebilmek için aşağıda tablo ile vermeyi uygun bulduk (Bkz. Tablo 1).

Zoographia'da Hakas ağızlarına ait malzemeyi değerlendirirken dikkat çekici meselelerin başında, Pallas'ın kullanmış olduğu etnonimler gelmektedir. Pallas'ta bazı Türk lehçeleri Tatarcanın bir ağzı gibi düşünülerek verilmiştir. 18. yüzyıl kaynaklarının çoğunda da karşılaştığımız bu durum elbette, söz konusu coğrafyadaki Türkler için ortak bir etnonim olarak *Tatar* kullanıldığından bu durum anlaşılır olmaktadır. Ancak eserde, Yenisey Tatarları ve Abakan Tatarlarının yanında Kaç, Sagay, Beltir ve Koybal adlandırmalarını da görmekteyiz. Etnik adlandırmalardaki bu durum, *Zoographia*'da yer alan Hakas ağızlarına ait malzemelerin kapsamını belirleyip tespit edebilmekte bazı zorlukları da beraberinde getirmiştir.

Bugün Hakas yazı dilinin temelini oluşturan ağzın ve en kalabalık iki etnik boyun temsilcisi olan Sagay ve Kaçlara ait Pallas'ta verilen 12 hayvan adından 10 tanesi [**sugluk** (*Sagaytataris* I 399); **angat** (*Coibalis* II 242), **kamosch** (*Catschinzotataris* I 77), **kora**, **chóra korà balyk** (*Katschinzotataris* III 365), **awa** (*Catschinzis ad Jeniseam* I 64), **kusek** (*Tataris et Catscha fl.* III 317), **küsküs** (*Katscha-Tataris* III 362), **tul balyk** (*Tataris ad Katscham Sibiriae* III 392)] tespit edilmiştir. Ancak Pallas'ın bu iki gruba ait kelimeleri verirken Sagaylar için *Sagaytatariss* ve Kaçlar için *Catschinzotataris ~ Katschinzotataris ~ Catschinzis ad Jeniseam ~ Katschatataris ad Jeniseam ~ Tataris et Catscha ~ Katscha-Tataris ~ Tataris ad Katscham* şeklindeki adlandırmaları bu ağızları yine Tatarcanın bir ağzı şeklinde ele aldığını kanıtlar niteliktedir. Burada Kaçlar için özellikle yedi farklı adlandırmanın bulunması ağızların *Zoographia*'da ne şekilde yer aldığı sorusunun cevabını bulanıklaştırmaktadır.

Bugün Sagay ağzı içerisinde erimiş olan Beltir ağzına ait 2 hayvan adından 1 tanesi Hakas Türkçesinde tespit edilebilirken [**kilbe** (*Beltiris* I 150)], Abakan Tatarlarına ait 2 hayvan adı da bazı fonetik farklılıklarla birlikte belirlenmiştir [**cháundus** (*Tataris ad Abacan fl.* I 77), **kolerskoe** (*Tataris ad Abacan fl.* III 30)].

Bilindiği üzere, Güney Sibirya çok eski dönemlerden itibaren Yenisey ve Samoyed halklarının yaşadığı bir bölge olmuştur. Bölgenin bu çok çeşitli etnik yapısına daha sonraki dönemlerde Moğolların ve en nihayetinde Rusların da katılmasıyla bu bölgede yaşayan halklar çeşitlenmiş, bölge daha da heterojen bir hâl almıştır. Bu nedenle, özellikle pek çok boyun bir araya gelmesiyle oluştuğu düşünülen Hakasların dillerine dair incelemeler bu ilişkiler doğrultusunda ortaya çıkan *dil alanı* gerçeğini her daim göz önünde bulundurmak gerektiğini açıkça göstermektedir. Pallas'ın bu eserini Hakas ağızları açısından değerlendirmeye çalışırken Hakas ağızları içerisinde farklı bir yere sahip olan Koyballar'a ait kelimeler de bu doğrultuda dikkat çekici bir durum arz etmektedir. Koyballar, Kamasin, Motor veya Mator, Tayga veya Orman Samoyedleri, Karagas ve Soyotlarla birlikte Güney ya da Sayan Samoyedleri içerisinde yer alan etnik gruplar arasında bulunmaktadır (Joki 1952: XXXV). Yeniseyin güney kısmında

yaşadıkları bilinen ve sonradan Türkleştikleri kabul edilen Samoyed kökenli Koyballara ait, *Zoographia*'da geçen 43 hayvan adına baktığımızda, birtakım fonetik ve semantik farklılıklarla birlikte bunlardan sadece 10 tanesinin [**kilbe** (Coibalis I 150); **bugà** (Coibalis I 238); **tyssi** (Coibalis I); **suschka** (Coibalis I 266); **taan** (Coibalis I 383); **chasgalasch** (Coibalis II 104); **taska** (Coibalis I 316); **yrka** (Coibalis I 157); **chailàn** (Coibalis II 326); **kudshkshaek** (Coibalis I)] günümüz Hakas Türkçesinde tespit edilebilmesi dikkate değerdir. Ancak bir diğer önemli nokta ise tespit edilemeyen diğer hayvan adlarının Koyballarla aynı aileden olan Kamasinlerle oldukça büyük paralellikler göstermesidir.

Eserde, Koyballarda sonra en fazla kelime sayısının tespit edildiği Yenisey Tatarları (Tataris ad Jeniseam) için verilen 41 hayvan adından 33 tanesi [**kulòn**, **cholon** (Tataris ad Jeniseam I 90)], **burö** (Tataris ad Jeniseam I 36), **oknò**, **kunù**, **kahna** (Tataris ad Jeniseam I 74), **yhs** (Tataris ad Jeniseam I 28), **Ihlik**, **kjik** (Tataris ad Jeniseam I 220), **ak-balyk** (Tataris ad Jeniseam III 403), **jyrgàn** (Tataris ad Jeniseam I 157), **ustan** (Tataris ad Jeniseam I 170), **buril-kiigennök** (Tataris ad Jeniseam I 332), **chaètàn**, **kaètàn** (Tataris ad Jeniseam I 399), **tabargà** (Tataris ad Jeniseam I 198), **köhroek**, **kuengeruk** (Tataris ad Jeniseam I 187), **küsik** (Tataris ad Jeniseam III 314), **murà-balyk** (Tataris ad Jeniseam III 316), **sara-kundus** (Tataris ad Jeniseam I 142), **schoscha**, **ushà** (Tataris ad Jeniseam I 206), **synin**, **syhn** (Tataris ad Jeniseam I 216), **taeden-asak** (Tataris ad Jeniseam I 126), **tilgé** (Tataris ad Jeniseam I 45), **todok** (Tataris ad Jeniseam II 92), **tschoel-ass** (Tataris ad Jeniseam I 95), **tyglegén** (Tataris ad Jeniseam I 357), **usun-kuiruk** (Tataris ad Jeniseam I 551), **kosan** (Tataris ad Jeniseam I 146), **kaârigen** (Tataris ad Jeniseam I 395), **mombsa** (Tataris ad Jeniseam III 320, III 331)] bazı fonetik ve semantik farklılıklarla belirlenmiştir.

Söz konusu eserde, kelime sayısının çokluğu dolayısıyla çalışmamızın kapsamını aşabilecek bir durumun ortaya çıkmaması için malzemeyi daha çok söz varlığı şeklinde ele alıp aşağıda tablo ile göstermeyi uygun bulduk.

Tablo 1: Zoographia'da Hakas Ağzlarına Ait Hayvan Adları

Zoographia	Pallas Tarafından Verilen Latince Ad	Türkçe Geçerli Tür Adı ⁶	Hakas Türkçesi ⁷	Hakas Türkçesindeki Diğer Karşılıklar
kilbe [Beltiris I 150]	LEPUS alpinus	ışıklı Alp tavşanı	kilbī зоол.Сеноставка (таёжный зверек) (HRS 2006: 162)	sadah I зоол. пищуха- сеноставка (HRS 2006:429)
kilbe [Coibalis I 150]				

⁶ Günümüzde geçerli olan tür adları için *BTS (2010)* kaynak olarak kullanılmıştır.

⁷ Eserdeki Hakas ağzlarına ait hayvan adlarının günümüz Hakas Türkçesindeki karşılıklarını tespit etmek için *HRS (2006)*, *RHS (1961)*, *HaRuSL (1953)*, *ÖHTS (2005)*, *HTS (2007)*, *VSJ (2014)* ile *Borgoyakov (2002)* kaynak olarak kullanılmıştır. Temel kaynak olarak *HRS (2006)* esas alınmıştır. Ancak burada bulunamayan hayvan adları diğer eserlerde var ise, o kelimeler bu eserlerden gösterilmiştir. Bir kelime, kaynak olarak alınan eserlerin hepsinde bulunuyorsa, örnekler sadece *HRS (2006)*'den verilmiştir.

P. S. PALLAS'IN "ZOOGRAPHIA ROSSO-ASIATICA" ADLI ESERİNDE HAKAS AĞIZLARINA AİT HAYVAN ADLARI

Zoographia	Pallas Tarafından Verilen Latince Ad	Türkçe Geçerli Tür Adı	Hakas Türkçesi	Hakas Türkçesindeki Diğer Karşılıklar
angāt [Coibalis II 242]	ANAS rutila	angut veya angrit	aat зоол. Огарь (варнавка); обл. Турпан (HRS 2006: 20)	
bugā⁸ [Coibalis I 238]	BOS taurus	sığır	puğa 1) бык-производитель ; 2) самец марала или оленя (HRS 2006: 395)	
tyssi⁹ [Coibalis I 238]	BOS taurus	sığır	tizi самка (HRS 2006: 628) ¹⁰	inek корова (HRS 2006: 145) nik cağ. Корова (RHS 1961: 330)
kusaen [Coibalis I 90]	MUSTELA sibirica	Sibirya vizonu	holanah зоол. колонок (HRS 2006: 838) holnah cağ. колонок (HRS 2006: 839)	çiken шор. зоол. колонок (HRS 2006: 964)
kulön, cholon [Tataris ad Jeniseam I 90]				
burö [Tataris ad Jeniseam I 36]	CANIS lupus	kurt	püür волк (HRS 2006: 408)	kertöñ, kertöğes эвф. Волк (HRS 2006: 157)
madne [Coibalis I 36]				çazı adayı эвф. Волк (HRS 2006: 30) hatğ moyın эвф. Волк (HRS 2006: 249) uzun huzuruh эвф. Волк (HRS 2006: 858) hatğ naah эвф. Волк (HRS 2006: 263) añ 2) эвф. Волк (HRS 2006: 66)

⁸ Kelimenin yanına Pallas tarafından *taurus* "boğa" şeklinde bir not düşülmüştür.

⁹ Kelimenin yanına Pallas tarafından *vacca* "inek" şeklinde bir not düşülmüştür.

¹⁰ Günümüz Hakas Türkçesinde **tizi** kelimesi "dişi" anlamı dışında tespit edilememiştir. Ancak Pallas'ın Koyballara ait olarak vermiş olduğu kelime şekil ve anlam olarak Kamasince ile paralellik göstermektedir. Krş. *t'užoi, t'ūžoi*; [Fl.: *t'užwi*] "Kuh" [< Tat. vgl. tel., schor. *tyžy* das weibliche Tier, Kuhkalb, al ., tel., leb. **tizi** Weibehen usw.] (KW 1944: 75).

Zoographia	Pallas Tarafından Verilen Latince Ad	Türkçe Geçerli Tür Adı	Hakas Türkçesi	Hakas Türkçesindeki Diğer Karşılıklar
oknö, kunü, kahna [Tataris ad Jeniseam I 74]	MELES gulo	porsuk	hunu зоол. росомаха (HRS 2006: 864)	
muengenae ¹¹ [Coibalis I 74]	MELES gulo	porsuk	-	
nagameida [Coibalis I 29]	FELIS lynx	vaşak	üs II эвф. 1) рысь; 2) рысий (HRS 2006: 757)	tırğahtıǵ aǵ саз. зоол. рысь (HRS 2006: 706)
yhs [Tataris ad Jeniseam I 28]				çohır aǵ зоол. рысь (HRS 2006: 993)
pooto [Coibalis I 220]	CERVUS capreolus	karaca	kiiik косуля, дикая коза (HRS 2006: 161)	külbüs дикий козёл, самец, предводитель косяка (HRS 2006: 213)
ihlik			iilik зоол. косуля, дикая коза (самка) (HRS 2006: 124)	
kjik [Tataris ad Jeniseam I 220]			elik дикая коза (самка) (HRS 2006:1055)	
sirre-golla [Coibalis III 403]	SALMO oxyrhinchus	Alabalıkgiller familyasından bir tür balık	ah palh саз. елец ; кыз. нельма (HRS 2006: 88)	
ak-balyk [Tataris ad Jeniseam III 403]				
suschka [Coibalis I 266]	SUS europaeus	yaban domuzu	çoçha кыз. свинья (HRS 2006: 994) sosha 1) свинья, свиной; 2) перен. свинья (неряха) (HRS 2006: 497)	haban зоол. Кабан, самец кабарги (HRS 2006: 768)
taan [Coibalis I 383]	CORVUS cornix	leş kargası	taan зоол. Галка (HRS 2006: 566)	harğa I ворона (HRS 2006: 812)

¹¹ Krş. **muengenae** (Coibalis I 74) “porsuk” ~ Krş. **rosomaħa**” (KW 1944: 40)

таһһһ “Vielfrass, Gulo borealis,

P. S. PALLAS'IN "ZOOGRAPHIA ROSSO-ASIATICA" ADLI ESERİNDE HAKAS AĞIZLARINA AİT HAYVAN ADLARI

Zoographia	Pallas Tarafından Verilen Latince Ad	Türkçe Geçerli Tür Adı	Hakas Türkçesi	Hakas Türkçesindeki Diğer Karşılıklar
cháundus [Tataris ad Abacan fl. I 77] taedt [Coibalis I 77] kamosch [Catschinzotataris I 77]	VIVERRA lutra	Su samuru	hundus <i>zool.</i> 1) бобр; 2) бобровый (HRS 2006: 864) hamno <i>кыз.</i> Выдра (HRS 2006: 796) hamnos <i>zool.</i> Выдра (HRS 2006: 796)	kamçat 1) <i>zool.</i> бобр; 2) мех (шкура) бобра (HRS 2006: 151)
tschooker [Beltiris I 434] uwúaldsen [Coibalis I 434]	U P U P A vulgaris	ibibik	-	tüdet <i>zool.</i> удод (HRS 2006: 686) tödet <i>zool.</i> дикий голубь, удод (HRS 2006: 659) kicegey I <i>zool.</i> хохлатка (<i>птица</i>) (HRS 2006: 174) çabal hus <i>разг.</i> Удод (HRS 2006: 912)
bäre ¹² [Coibalis I 381]	CORVUS corone	kara leş kargası	-	hara harğa чёрная ворона (HRS 2006: 812)
Berrick [Coibalo-Samojedis I 407]	PICUS martius	kara ağaçkakan	-	alas I дятел tal alazi малый пёстрый дятел; arığ alazi большой пёстрый дятел (HRS 2006: 50) tobırğı <i>zool.</i> пёстрый дятел (HRS 2006: 635) toçilas <i>zool.</i> вид дятла (<i>маленький дятел</i>) (HRS 2006: 658) hara tas <i>zool.</i> чёрный дятел (HRS 2006: 806)

¹² Krş. **bäre** (Coibalis I 381) "leş kargası" ~ Krş. bārı, ßārı, bārı "krähe" (KW 1944: 8)

Zoographia	Pallas Tarafından Verilen Latince Ad	Türkçe Geçerli Tür Adı	Hakas Türkçesi	Hakas Türkçesindeki Diğer Karşılıklar
canegulla [Coibalis III 365]	SALMO thymallus	gölgebalığı	hoora зоол. форель; обл. хариус (HRS 2006: 845)	ah hoora четырёхлетний хариус; hara hoora чёрный (крупный) хариус (шестилетний хариус) ; köl hoorazi озёрный хариус; suğ hoorazi речной хариус (HRS 2006: 845)
kora, chóra korà balyk [Katschinzo-tataris III 365]				
chai [Coibalis I 202]	CERVUS alce	sığın	-	pulan лось, обл. сохатый (HRS 2006: 397)
chasgalasch [Coibalis II 104]	GRUS Leucogeranus	ak turna veya rahibe turnası	hıshıh зоол. 1) фламинго; 2) фольк. птица счастья (крупная белая птица) (HRS 2006: 905)	
taose ¹³ [Coibalis II 223]	ANSER vulgaris	boz kaz	-	has II гусь; ah pus has кыз. гусь (белый); pora has серый гусь (HRS 2006: 819)
timne ¹⁴ [Coibalo-Samojedis I 410]	PICUS cirris	Bir tür ağaçkakan	-	alas I дятел (HRS 2006: 50) tobırğı зоол. пёстрый дятел (HRS 2006: 635) toçilas зоол. вид дятла (маленький дятел) (HRS 2006: 658)
yrka [Coibalis I 157]	ARCTOMYS citillus	Tarla sincabı veya gelengi	ürke саяг. Суслик (HRS 2006: 756)	çoraha кач. суслик (HRS 2006: 990) çihlaas саяг. суслик (HRS 2006: 1026)
jyrgàn [Tataris ad Jeniseam I 157]			örge II кач. Суслик (HRS 2006: 327) örke Суслик (HRS 2006: 328)	

¹³ Krş. **taose** (Coibalis II 223) “boz kaz” ~ Krş. *t'õžã* “Wildgans, гусь” (KW 1944: 69).

¹⁴ Krş. **timne** (Coibalo-Samojedis I 410) “ağaçkakan” ~ Krş. *t'õmne:13* “specht” (KW 1944: 71); *t'õmne:1* “specht” (KW 1944: 196).

P. S. PALLAS'IN "ZOOGRAPHIA ROSSO-ASIATICA" ADLI ESERİNDE HAKAS AĞIZLARINA AİT HAYVAN ADLARI

Zoographia	Pallas Tarafından Verilen Latince Ad	Türkçe Geçerli Tür Adı	Hakas Türkçesi	Hakas Türkçesindeki Diğer Karşılıklar
taska (Coibalis I 316)	STRYX doliata	Kuzey atmaca baykuşu	tasha сова (HRS 2006: 602)	ügü сова; филин; сыч (HRS 2006: 745)
kolerskoe [Lacerta in genere] [Tataris ad Abacan fl. III 30]	LACERTA europaea	Bayağı semender	kileskī ящерица (HRS 2006: 163) kilesken белът. ящерица (HRS 2006: 176)	
ale-arlän ustan [Tataris ad Jeniseam I 170]	MUS amphibius	su faresi	ursan зоол. крыса водяная (HRS 2006: 732) ustan крыса водяная (HRS 2006: 735)	köptürges II Водяная крыса (HRS 2006: 204)
chailän [Coibalis II 326]	LARUS cinerarius	kara başlı martı	haylah чайка (HRS 2006: 783) haylañ : ah haylañ белая чайка (HRS 2006: 783)	
buril-kiigennök ya da kargëak [Tataris ad Jeniseam I 332]	FALCO subbuteo	delice doğan	? + köygenek зоол. Пустельга (HRS 2006: 195) köykenek Пустельга (HRS 2006: 196)	
chaëtän, kaëtän ¹⁵ [Tataris ad Jeniseam I 399] sugluk, paramtasch [Sagaytataris I 399]	CORVUS graculus	sarı gagalı dağ kargası	haya taanı галка красноногая (HRS 2006: 566) sugluh зоол. Клушица (таёжная птица) (HRS 2006: 518) çuğluh Клушица (VSJ 2014: 158)	

¹⁵ Pallas'ın Yenisey Tatarlarında kaydetmiş olduğu **chaëtän** veya **kaëtän** kelimeleri **haya taanı** adlandırmasıyla ilgili olmalıdır. Günümüz Hakas Türkçesinde "galka krasnonosaya" yani "kızıl burunlu karga" anlamındaki bu hayvan için A. G. Kılççakov, "Клушица (Нак. чуғлуһ), hayvanına bazı köylerde **haya taanı** yani "kaya kargası" dediği bilgisini vermektedir (VSJ 2014: 159).

Zoographia	Pallas Tarafından Verilen Latince Ad	Türkçe Geçerli Tür Adı	Hakas Türkçesi	Hakas Türkçesindeki Diğer Karşılıklar
billbalyk [Tataris ad Jeniseam III 359]	SALMO fluviatilis	taymen	pil II зоол. Таймень, pil palh Таймень (HRS 2006: 359)	
chatteganaeht [Tataris ad Jeniseam II 77]	TETRAO perdix	boz keklük	? + hanat	torlağan саз. Куропатка (HRS 2006: 652) torlağa зоол. Куропатка (HRS 2006: 653)
dschoebkoe [Tataris ad Jeniseam I 51]	CANIS Lagopus	kutup tilkisi	-	ah tülgü Песец (HRS 2006: 691)
jufarle-Kjik, tabargä [Tataris ad Jeniseam I 198]	MOSCHUS moschiferus	Sibirya misk geyiği	?+ küik tabırğa зоол. Кабарга (HRS 2006: 570)	
karakuläk [Tataris ad Jeniseam I 44]	CANIS melanotus	kızıl tilki	-	hara küreñ tülgü тёмно-рыжая лисица (HRS 2006: 218)
köhroek, kegeruk [Tataris ad Jeniseam I 187] noggae [Coibalis I 187]	SCIURUS striatus	Sibirya orman gelengisi	körük зоол. Бурундук (HRS 2006: 206) kügerek кыз. бурундук (HRS 2006: 212)	
küsik [Tataris ad Jeniseam III 314]	CYPRINUS lacustris	Kızılğöz	közek 1) кач. сорога, сорожняк; 2) кыз. карась (HRS 2006: 193)	Hızıl harah зоол. сорога (рыба) (HRS 2006: 877) hızıl hanattıǵ mira зоол. плотва, обл. сорога (HRS 2006: 261) sarğacah зоол. сорога (HRS 2006:448) hamdih I, hamnah сорога (рыба),(HaRuSL 1953: 270, 271)

P. S. PALLAS'IN "ZOOGRAPHIA ROSSO-ASIATICA" ADLI ESERİNDE HAKAS AĞIZLARINA AİT HAYVAN ADLARI

Zoographia	Pallas Tarafından Verilen Latince Ad	Türkçe Geçerli Tür Adı	Hakas Türkçesi	Hakas Türkçesindeki Diğer Karşılıklar
murà-balyk [Tataris ad Jeniseam III 316]	CYPRINUS idus	Bir tür tatlı su balığı	mıra зool. Язь (HRS 2006: 261)	pıra зool. пескарь (Hrs 2006: 412)
sara-Kundus [Tataris ad Jeniseam I 142] ssâde [Coibalis I 143]	CASTOR fiber	Eski dünya kunduzu	sarığ hundus dişi kunduz (ÖHTS 2005: 197)	
schoscha ushâ ¹⁶ (Tataris ad Jeniseam I 206)	CERVUS tarandus	ren geyiği	-	ah kiik олень (HRS 2006:161) ızıl aņ олень (HRS 2006: 66)
synin syhn [Tataris ad Jeniseam I 216] mâime [Coibalis I 216]	CERVUS elaphus	kızıl geyik	sın марал // маралий (HRS 2006:563)	muyğah самка марала (HRS 2006: 256)
taeden-asak [Tataris ad Jeniseam I 126]	TALPA europaea	köstebek	tisker azah зool. Крот (HRS 2006: 625) tödîr azah Крот (HRS 2006: 659)	oyda tamas Крот (HRS 2006: 585) noman Крот (HRS 2006:282)
tilgé [Tataris ad Jeniseam I 45] mingei ¹⁷ [Coibalis I 46]	CANIS vulpes	kızıl tilki	tülgü 1) лиса, 2) лисий (HRS 2006: 691)	
todok [Tataris ad Jeniseam II 92]	MELEAGRIS gallopavo	toy kuşu	todah зool. Дрофа (HRS 2006: 639)	

¹⁶ Krş. *šâš, šaš* „ wild, undressiert, unabgerichtet“; *š. îne* „wildes Pferd“; *š. t'o* „undressiertes Rentier“ [< tat. šaš, sas id.] (KW 1944: 62).

¹⁷ Krş. *meņgei*; *A meņgđi* „Fuchs“ (KW 1944: 39).

Zoographia	Pallas Tarafından Verilen Latince Ad	Türkçe Geçerli Tür Adı	Hakas Türkçesi	Hakas Türkçesindeki Diğer Karşılıklar
tschoel-ass ve zurza [Tataris ad Jeniseam I 95]	MUSTELA gale	gelincik	as I зоол. Ласка; горностај (HRS 2006: 82)	totamah зоол. то же, что tothanaһ (HRS 2006:655) tothanaһ саз. зоол. Ласка (HRS 2006: 655) çolcanaһ зоол. 1) Ласка; 2) кыз. хорёк (HRS 2006: 986) çonçalah кыз. зоол. Ласка (HRS 2006: 986)
tyglegén [Tataris ad Jeniseam I 357]	ACCIPITER milvus	kara çaylak	tiğilgen коршун (HRS 2006: 613)	
awa, Irei (Catschinzis ad Jeniseam I 64)	URSUS arctos	boz ayı	aba I медведь // медвежий (HRS 2006: 20)	aziğ III саз., шор. Медведь (HRS 2006: 34) apsaһ 3) евф. Медведь (HRS 2006: 68) tağa eezı b) евф. Медведь (HRS 2006: 576) çalbah taban b) евф. Медведь (HRS 2006: 567) çir hulah b) евф. Медведь (HRS 2006: 861) ¹⁸
meına (Coibalis I 64)				
usun-kuiruk [Tataris ad Jeniseam I 551]	PARUS caudatus	uzun kuyruklu başankara	uzun huzuruh евф. Волк (HRS 2006: 858) ¹⁹	ızığas зоол. синица, трясогузка (HRS 2006: 1036) kök pas зоол. Синица (HRS 2006: 348)

¹⁸ Hakasların hayatında önemli bir yere sahip olan *ayı* için Hakasça Türkçesinde örtmece kelimelerin sayısı oldukça fazladır. Yukarıda tabloda, diğer karşılıklar bölümünde verilen kelimelerin yanı sıra kullanılan diğer adlandırmalar için bkz. Borgoyakov 2001: 48-50; 117-119.

¹⁹ Bir kuş türü bu hayvan için Pallas'ta kaydedilen *usun-kuiruk*, Hakas Türkçesinde *uzun huzuruh* şeklinde tespit edilmiştir, ancak bu kelime örtmece olarak *kurt* için kullanılmaktadır.

P. S. PALLAS'IN "ZOOGRAPHIA ROSSO-ASIATICA" ADLI ESERİNDE HAKAS AĞIZLARINA AİT HAYVAN ADLARI

Zoographia	Pallas Tarafından Verilen Latince Ad	Türkçe Geçerli Tür Adı	Hakas Türkçesi	Hakas Türkçesindeki Diğer Karşılıklar
karâl [Katschatataris ad Jeniseam III 296]	CYPRINUS tinca	yeşil sazan veya karabalık	-	hara palıh линь (HRS 2006: 344)
kusek [Tataris et Catscha fl. III 317]	CYPRINUS rutilus	çamçak veya kızılköz	közek 1) кач. сорога, сорожняк; 2) кыз. карась (HRS 2006: 193)	Hızıl harah зоол. сорога (рыба) (HRS 2006: 877) Hızıl harah зоол. сорога (рыба) (HRS 2006: 877) hızıl hanattıg mıra зоол. плотва, обл. сорога (HRS 2006: 261) sarğacah зоол. сорога (HRS 2006:448) hamdıh I , hamnah сорога (рыба),(HaRuSL 1953: 270, 271)
küsküs [Katscha-Tataris III 362] churrù [Coibalis III 362]	SALMO coregonoides	lenok balığı (alabalıkgillerden)	küsküs зоол. ленок (рыба) (HRS 2006: 220) köpsüz ленок (HRS 2006: 204)	çılba сар. маленький ленок (рыба) (HRS 2006: 1017) çılba то же, что чылба (HRS 2006: 1018)
tul balyk [Tataris ad Katscham Sibiriae III 392]	SALMO leucichthys	Alabalıkgiller familyasına ait bir balık türü	tul I зоол. нельма; tul palıh рыба нельма (HRS 2006: 674)	ahçih сар. зоол. нельма (HRS 2006: 90) ah palıh сар. елец; кыз. нельма (HRS 2006: 88)
nyaet [Coibalis I 349]	AQUILA ossifraga	balık kartalı	-	sathis зоол. скопа (HRS 2006: 453)
Kosan [Tataris ad Jeniseam I 146]	LEPUS variabilis	kar tavşanı	hozan заяц // заячий (HRS 2006: 833)	toolay зоол. заяц (длиннохвостый) (HRS 2006: 649) kilegey II белт. Заяц (HRS 2006: 162)

Zoographia	Pallas Tarafından Verilen Latince Ad	Türkçe Geçerli Tür Adı	Hakas Türkçesi	Hakas Türkçesindeki Diğer Karşılıklar
kyrroe [Coibalis I 91]	MUSTELA ermineum	kakım	-	hara huzuruh зоол. Горноста́й (HRS 2006: 858) as I зоол. ласка; горноста́й (HRS 2006: 82)
maeng [Coibalis I 57]	CANIS familiaris	köpek	-	aday собака // собачий (HRS 2006: 30) ıt собака (HRS 2006: 148) it III собака (HRS 2006:138) ²⁰
naanse [Coibalis III 35]	COLUBER natrix	Küpelı yılan	-	çılan змея // змеиный (HRS 2006: 1017) hurt 3 эвф. Змея (HRS 2006: 866) uzun hurt эвф. Змея (HRS 2006: 866)
ssillae [Coibalis I 83]	MUSTELA zibellina	samur	-	albıga 1) соболь // соболинýй; 2) соболий (HRS 2006: 52) kıs 1) соболь; 2) соболий, соболинýй (HRS 2006: 179) ashır ađ соболь (самец) (HRS 2006: 66) harsahıtđ ađ б) эвф. Зоол. Собо́ль (HRS 2006: 815)
kudshkeshaek [Coibalis I 174]	MYODES oeconomus	Tundra sıçanı	küske мышь // мышиный (HRS 2006: 219) küskecek küçük fare (ÖHTS 2005: 280)	

²⁰ Hakas Türkçesinde *köpek* için kullanılan pek çok örtmece kelime bulunmaktadır. Yukarıda tabloda verilen kelimelerin yanı sıra kullanılan diğer adlandırmalar için bkz. Borgoyakov 2001: 119.

P. S. PALLAS'IN "ZOOGRAPHIA ROSSO-ASIATICA" ADLI ESERİNDE HAKAS AĞIZLARINA AİT HAYVAN ADLARI

Zoographia	Pallas Tarafından Verilen Latince Ad	Türkçe Geçerli Tür Adı	Hakas Türkçesi	Hakas Türkçesindeki Diğer Karşılıklar
kullae [Coibalis I 380]	CORVUS corax	Kara karga	-	hushun ворон // вороний (HRS 2006: 869)
kaârgen [Tataris ad Jeniseam I 395]	CORVUS mimus	Sibirya alakargası	harğa I ворона (HRS 2006: 812)	
leje [Coibalis II 212]	CYGNUS olor	kuğu	- ²¹	huu I лебедь (HRS 2006: 870)
nap [Coibalis II 256]	ANAS boschas	yaban ördeği	-	örték утка (HRS 2006: 328) ürték сая. Утка (HRS 2006: 756)
nujá [Coibalis III 202]	GADUS lota	tatlı su gelinciği	-	horti сая. Зоол. Налим // налимий (HRS 2006: 850) mindir I зоол. Налим // налимий (HRS 2006: 245)
mombsa ²² [Tataris ad Jeniseam III 320, III 331]	CYPRINUS sericeus - CYPRINUS phoxinus	Acı balık - Golyan balığı	nomza зоол. елец (рыба) (HRS 2006: 283)	siires зоол. малёк (HRS 2006: 465) ölen сая. зоол. малёк (HRS 2006: 323) ülen сая. зоол. малёк (рыбы) (HRS 2006: 751)
hikdoet [Koibalis I 306]	STRYX Bubo	Puhu kuşu	-	ügü сова; филин; сыч (HRS 2006: 745)

²¹ Krş. **leje** (Coibalis II 212) "kuğu" ~ Krş. *лѣји А, лѣѣ, лѣји, [лѣји]* "Schwan" (KW 1944: 36).

²² Bu kelime, eserde iki ayrı balık türünün karşılığı olarak verilmiştir. Hakas Türkçesinde ise alabalıkgillerden bir türün karşılığı olarak tespit edilmiştir. Ancak Pallas'ta geçen *acı balık* ve *golyan balığı* türleri için günümüz Hakas Türkçesinde kullanılan hayvan adları ise diğer karşılıklar bölümünde verilmiştir.

Zoographia	Pallas Tarafından Verilen Latince Ad	Türkçe Geçerli Tür Adı	Hakas Türkçesi	Hakas Türkçesindeki Diğer Karşılıklar
pyae [Coibalis I 327]	FALCO peregrinus	doğan	-	ilaçın зоол. сокол (HRS 2006: 1038) hartıǵa 1) ястреб; 2) кыз. Чеглок (HRS 2006: 815) çabulǵay 1) саз. зоол. ястреб; 2) кобчик (хищная птица) (HRS 2006: 914)
siggewulla [Coibalis III 92]	ACIPENSER sturio	kolan balığı veya mersin balığı	-	sarıǵ palıh зоол осётр, стерлядь (HRS 2006: 344) tumaş кач. кыз. стерлядь (рыба) (HRS 2006: 676) oshay зоол. Mersin balığı (ÖHTS 2005: 328) osyotr зоол осётр // осетровый (HRS 2006: 316) sevryuga зоол. Mersin balığı (ÖHTS 2005: 418)

Pallas'ın Zoographia'sının 19. yüzyılın ilk yarısında yayımlandığı ve 30 yıllık bir emeğin ürünü olduğu göz önünde bulundurulduğunda, 18. yüzyılın ikinci yarısında Hakas Türkçesinin kısmen de olsa söz varlığı hakkında fikir veren 100 kelime tespit edilmiştir. Yukarıda verilen tabloda da görüldüğü üzere, bazı kelimelerin tespiti mümkün olmamakla birlikte, Hakas Türkçesine ait 56 hayvan adı bazı fonetik ve semantik farklılıklarla birlikte belirlenmiştir. Tespit edilemeyen hayvan adlarının yerine Hakas Türkçesinde kullanılan başka hayvan adları bulunmuş ve bunlar yukarıda yer alan tabloda gösterilmiştir. Ancak bazı hayvan adlarının tespiti mümkün olmamıştır. Pallas'ın eserinde vermiş olduğu hayvan adlarında birtakım fonetik farklılıklar vardır. Ancak yanlış bir varsayım yapmamak adına, Pallas'ın kelimeleri duyduğu gibi ve Latin transkripsiyon sistemi ile yazmış olduğunu göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bu nedenle, eserdeki Hakas ağzlarına ait malzemeyi söz varlığı açısından değerlendirmeye çalıştık. Özellikle geç bir dönemde yazı dili hâline gelen Hakas Türkçesinin önceki dönemlerini aydınlatabilmek adına Pallas'ın bu eserinin önemli kaynaklardan biri olduğu anlaşılmaktadır. Zooloji ve botanik alanlarında tartışmasız öncü bir isim olan Pallas, dilbilimciler için de eşsiz bir kaynak niteliğinde olan eserlere imza atmış bir bilim adamıdır. Türkoloji alanında, *Pallas Sözlüğü* üzerine değerli çalışmalar yapılmış ve yapılmakta olsa dahi, Pallas'ın *Zoographia*'sının dilbilimcilerin dikkatini yeterince çekememiş olduğunu söylemek

yanlış olmayacaktır. Hayatını bilime adayan Pallas'ın bu değerli eseri, pek çok Türk lehçesine ve dünya diline ait ihtiva ettiği leksik malzeme itibarıyla de oldukça önemlidir. *Zoographia*'nın, sınırlı bir söz varlığı üzerinden dahi olsa, 18. yüzyıl Türk lehçelerinin durumuna dair değerli bilgiler edinebileceğimiz bir eser olduğu ortadadır.

Kaynakça

- BLÄSING, Uwe (2007), "The Chuvash Plant Names in Peter Simon Pallas' Flora Rossica. A Study of Etymology and Language Interaction", Proceedings PIAC 2003, Ankara, 39-55.
- BORGOYAKOV, M. İ. (1981), *İstoçniki i istoriya izuçeniya hakasskogo yazıka*, Abakan: Hakasskoe otdelenie krasnoyarskogo knijnogo izdatel'stva.
- BORGOYAKOV, M. İ. (1973), "Slovarniye materiılı po hakasskim dialektam XVIII v.", *Dialekti hakasskogo yazıka* (Red. D. F. Pataçakova), Abakan: Hakasskoe otdelenie krasnoyarskogo knijnogo izdatel'stva, 109-135.
- BORGOYAKOV, V. A. (2002), *Leksika ohoti i ribolostva v dialektah hakasskogo yazıka*, Kandidatskaya dissertatsiya, Novosibirsk.
- BTS → Sevinç KAROL - Zekiye SULUDERE - Cevat AYVALI (2010), *Biyoloji Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- HTS → Emine GÜRSOY NASKALI vd... (Haz.) (2007), *Hakasça-Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yay.
- BUTANAYEV, V. Ya. (1997), "Hakası: istoričeskaya pomyat' etnosa i sovremennost'", **Narodi Sibiri: prava i vomojnosti** (Red. A. P. Derevyanko, N. A. Alekseyev, İ. N. Gemuyev, İ. V. Oktyabr'skaya), Novosibirsk: İzdatel'stvo İnstituta arheologii i etnografii SO RAN.
- CASTRÉN, A. M. (1857), *Versuch eines Koibalischen und Karagassischen Sprachlehre nebst Wörterverzeichnis aus der Tatarischen Mundarten des Minusinschen Kreises*, Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg.
- DURMUŞ, Oğuzhan (2014), *18. yüzyıl Çuvaşçasının Söz Varlığı*, Edirne: Paradigma Akademi Yay.
- DURMUŞ, Oğuzhan (2016), "P. S. Pallas'ın Sözlüğünde Türkçe Malzeme", **Türkçenin Batılı Elçileri Sempozyumu Bildirileri** (5-6 Kasım 2012 İstanbul), Ankara: TDK Yay.: 135-142.
- SIEMIENIEC-GOŁAŚ, Ewa (2001), "Chuvash Words in Pallas Dictionary (1787-89)", **Studia Turcologica Cracoviensia**, Sayı 8: 121-140;
- HaRuSL → N. A. BASKAKOV - A. İ. İNKİJEKOVA-GREKUL (1953), *Hakassko-russkiy slovar'*, Moskva: Gosudarstvennoye izdatel'stvo inostrannih i natsional'nih slovarey.
- HRS → *Hakassko-russkiy slovar'* (2006), Novosibirsk: Nauka.
- JONES, R. T. (2011), "Peter Simon Pallas, Siberia, and the European Republic of Letters", **İstoriko-biologičeskie issledovaniya**, 3 (3): 55-67.
- KÁROLY, László (2008), "Yakut Names For Animals in Pallas's Zoographia", **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae**, 61 (3): 295-323.
- KECSKEMÉTI, István (1968), "Index to P. S. Pallas «Zoographia»", **Studia Orientalia**, 37/4: 13-79.
- KIZLASOV, İ.L. (2017). **Hakası Osnovateli hakasovedeniya o vajneysih vehah istorii**, Moskva, Abakan: OOO "Knjnoe izdatel'stvo "Brigantina", GBU RH "Hakasskoe knjnoe izdatel'stvo".
- KİLLİ YILMAZ, Gülsüm (2002), *Hakas Türkçesinin Ağızları*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- KİLLİ YILMAZ, Gülsüm (2007), "Hakas Ağız Araştırmaları Tarihi", **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, 3:105-124.
- KİLLİ YILMAZ, Gülsüm (2014), "Hakas Yazı Dilinin Ağız Temelinin Değişimi Üzerine", **Çağdaş Türkoloji Araştırmaları** (Haz. Gülsüm KİLLİ YILMAZ, Radion D. SUNÇUGAŞEV), Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınlar: 414: 177-188.

- KUZMIN, Sergei L. (1996), "The Taxonomic Position of Amphibian Species from 'Zoographia Rosso-Asiatica' by P. S. Pallas", **Advances in Amphibian Research in the Former Soviet Union**, 1: 47-65.
- KW → A. J. JOKI (Ed.) (1944), *Kai Donners Kamassisches Wörterbuch, nebst Sprachproben und Hauptzügen der Grammatik*, Societas Fenno-Ugrica, Lexica 8, Helsinki.
- MARAKUYEV, V. (1877), *Petr Simon Pallas, Ego Jizn, Uçenie Trudi i Puteşestviya*, Moskva.
- ÖHTS → Ekrem ARIKOĞLU (2005), *Örneklî Hakasça-Türkçe Sözlük*, Ankara: Akçağ Yay.
- PALLAS, P. S. (1811-1831), *Zoographia Rosso-Asiatica*, sistens omnium animalium in extenso imperio Rossico et adjacentibus maribus observatorum recensionem, domicilia, mores et descriptiones, anatenen atque icones plurimorum. 1-3. Petropoli, Academia.
- PARKER, Robert C. (1973), *Contributions of Peter Pallas to science and exploration in Russia*, Portland State University, The Master of Arts in History.
- RHS → D. İ. ÇANKOV (Red.) (1961), *Russko-hakasskiy slovar'*, Moskva: Gosudarstvennoye izdatel'stvo inostrannih i natsional'nih slovarey.
- SIEMIENIEC-GOŁAŚ, Ewa (2001), "Chuvash Words in the Pallas Dictionary (1787-1789)", **Studia Turcologica Cracoviensia**, 8: 121-140.
- ST. JOHN, James Augustus (1839), *The Lives of Celebrated Travellers* (vol. 3), New York: Harper & Brothers, Harper's Stereotype Edition.
- SVETOVIDOV, A.N. (1981), "The Pallas fish collection and Zoographia Rosso-Asiatica: an historical account", **Archives of History**, 10 (1): 45-64.
- ŞAHİN, Erdal (2015), "Pyotr Simon Pallas'ın *Sravnitelniye Slovari Vseh Yazıkov i Nareçiy Sobranniye Desnitseyu Vseisoçayşey Osobı* (İmparatoriçe Hazretlerinin Kendi Eliyle Topladığı Bütün Dil ve Lehçelerin Karşılaştırmalı Sözlükleri) Adlı Eserinde Türk Lehçeleri ve Ağızları", **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, XI,1: 73-85.
- VSJ → A. G. KİL'ÇİÇAKOV(2014), *Volşebnaya strana jivotnih*, Abakan: OOO "Kooperativ 'Jurnalist'".
- WENDLAND, Folkwart (1992). *Peter Simon Pallas (1741-1811) Materialien einer Biographie*, Teil I-II, Berlin-New York: Walter de Gruyter.
- <https://publish.illinois.edu/petersimonpallas/recognition/>